

צדק ואמת: על מנחם פרומן ביום השנה השני לפטירתו, ולרגל צאתם לאור

של ספריו 'שחקי ארץ' ו'דין וחשבון על השיגעון'

מאת יהודה ליבס

במשך השנתיים האחרונות, כשאין לי בהן מנחם, עלו על דעתי מחשבות חדשות אודות עניין צדיק יסוד עולם, המעסיק אותי רוב ימי. עתה מבקש אני לשתף אתכם בכך, ואגב כך גם בקצת פרקים מחברותנו האמיצה, ומהתרשמותי מהספרים שיצאו לאור השנה: 'שחקי ארץ' ו'דין וחשבון על השיגעון'.

אפשר לפרש 'צדיק יסוד עולם' בדומה לדרך שבה פירשו חז"ל את 'מקום' ככינוי לאלהות: הצדיק הוא יסוד עולמו ואין העולם יסודו. צדיק הוא זה אשר לא העולם, המציאות או נסיבות החיים, קובעים את האמת שלו, אלא הוא זה שמייסד את המציאות.

כזה אכן היה מנחם. מי שמייסד את עולמו. בפסוק במשלי (י, כה), מקורו של הצירוף הנידון, נאמר, 'כעבור סופה ואין רשע וצדיק יסוד עולם'. כלומר, שלא כמו הרשע שנסחף עם כל סופה, הצדיק קבוע במקומו ועומד לעולם. כך חוויתי עם מנחם. כשהחל בפגישותיו עם אישים ערביים, הייתי שותף ונסענו יחד (שימשתי גם כמתרגם כי מנחם לא ידע ערבית), אבל לאחר זמן התייאשתי, כי נוכחתי לדעת שמול דברי האמת של מנחם, הערבים לא חדלים לשחק כפרקליטי הצד שלהם, ומחליקים לשון, ואינם אומרים את אשר עם לבבם. גם מנחם חש בכך, אך לא חדל כל ימיו מניסיונותיו לשנות מציאות זו, ולייסד במקומה את עולמו שלו.

פעם עלה על דעתו של מנחם שהערבים יכולים לקבל את מדינת ישראל, מדין הקטגוריה המוסלמית של בני חסות (אהל אלד'מה). הוא שאל מומחים רבים לדת האסלאם, ואחרי שכולם הסבירו לו שהעניין איננו מתאים כלל להלכה המוסלמית (לפי השריעה בני חסות אינם יכולים להיות מדינה אלא רק מעמד מושפל תחת שלטון האסלאם), אמר לי מנחם: אם כך, נשנה אנחנו את האסלאם.

האם הצדק עם מנחם? אינני חושב כך. הכתובות על הקיר הן דווקא 'כהנא צדק' (אולי). עניינו של מנחם איננו הצדק אלא האמת. הצדק היא התאמה בין דבריו לבין המציאות החיצונית, ואילו אמת כולה שלך. כמו שאמרו חז"ל (שבת י ע"א): 'כל דיין שדן דין אמת לאמתו נעשה שותף לקב"ה במעשה בראשית'. ראיתי בהקדמת ספר אהבת השם, לדרשן המקובל איש המאה השבע עשרה ר' ידידיה גוטליב בן אברהם ישראל, שהקשה: למה אמרו 'אמת לאמתו', האם אין די ב'אמת'? וענה שמי שדן 'דין אמת' עושה זאת לפי מקורות שבכתב או בעל פה, אך הדן 'אמת לאמתו' יוצר זאת מעצמו, מהאמת שלו, ממש כמו הקב"ה בבריאת העולם. וכמו שמצינו בזוהר (ח"א, ה ע"א) על הפסוק 'ואשים דברי בפיו' [..] לנטוע שמים וליסוד ארץ' (יש' נא, טז), שהמחדש בתורה בורא שמים חדשים וארץ חדשה, ונעשה שותף לקב"ה במעשה בראשית. העושה כך והולך בדרך הזוהר הוא בוודאי גם דן אמת לאמתו, שכן מצינו במקום אחר בתלמוד (בבא בתרא ח ע"ב) "'והמשכלים יזָהרו כזהר הרקיע" [דנ' יב, ג], זה דיין שדן דין אמת לאמתו'.

הזוהר מזהיר שם, עם זאת, שכל חידוש צריך להיות בדרך אמת, אחרת משתתף האדם דווקא עם 'איש תהפוכות ואשת זנונים', ובורא רקיעים של שוא ושקר. קשה להגדיר עיונית איך יכיר האדם ביסוד האמת של חידושיו. האות על כך, דומני, היא בהרגשת החיבור באלהי אמת ומדת הביטחון בו, המזכה אכן את הבוטח במעלת אלהות, כמו שאמרו חז"ל עוד (דברים רבה ה, ח):

כל מי שבוטח בהקב"ה זוכה להיות כיוצא בו, מנין? שנאמר (ירמיה יז, ז) 'ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה', מבטחו'.

אומנם אמת היא, כפי שאמרו חז"ל (שבת נה, ע"ב), חותמו של הקב"ה, ואינה מסורה כולה לבשר ודם. אך חותם זה כולל חותמות רבות (או בלשון הזוהר 'דיוקנא דכליל כל דיוקנין'), והם הבריות, כמו שלימדונו (סנהדרין ד, ה) שהקב"ה טבע כל אדם בחותמו של אדם הראשון, הוא צלם אלהים, ואין אחד מהם דומה לחברו, אלא בעצם יחידותו.

דומה שכך מתפרשת אל נכון דרשת הזוהר (ח"ג רצז ע"א) על הפסוק (תה' קמח, יח), 'קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת'. הקב"ה אינו קרוב לקורא בשקר, אלא רק לקורא באמת, ב'חותמא דגושפנקא דמלכא'. חותמו זה של הקב"ה, הוא האמת, מסור גם לבשר ודם, שנאמר (מיכה ז, כ) 'תתן אמת ליעקב', ואין הכוונה רק לדמות יעקב של מעלה. הקורא באמת מוגדר במאמר זוהרי זה כמי שידע למי הוא קורא בהכירו את דמותו של האל. אך אין זו הכרה שמקורה עליון וחיצוני בלבד. דברי הזוהר הללו מצויים מיד לאחר חיבור אדרא זוטא, ובהם הזוהר משבח את ר' שמעון בר

יוחאי, אשר במעמד זה, קודם מיתתו, תקן בעצמו את הדמות האלהית, ובתיקונו קרא באמת, ובקריאה זו יצאה נשמת הצדיק.

אף עניינם של הנביאים, כך דומה, אינו לכוון לרצון האל או לדבריו הנשמעים בחוץ, אלא הם אומרים את האמת שבלבם, ואחר כך רוצה בה הקב"ה. כך אפשר ללמוד מלשון ברכת ההפטרה: 'אשר בחר בנביאים טובים ורצה בדבריהם הנאמרים באמת'. האל הרוצה בדבריהם עשוי אומנם גם להתאים להם גם את המציאות החיצונית, כפי שאפשר ללמוד מחתימת הברכה: 'הבוחר ... בנביאי האמת וצדק'. אך זאת דווקא בסדר זה, קודם כל האמת, ואז מגיע תור צדק.

'אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף', נאמר בתהלים (פה), (יב). לפי זה, לכאורה, צדק גבוה מאמת, שהרי צדק הוא מן השמים ואמת מן הארץ. אך דומני שפסוק זה בא ללמד דבר אחר: אמת צומחת מלמטה שכן מקורה ועניינה בלבו של אדם, בשר ודם, ואלו צדק עניינו שמיימי, כלומר עיקרון כללי ומופשט, השווה ומשוה קטון וגדול, ואין לו פנים.

לפי הקבלה צדק הוא, או יותר נכון היא, השכינה. הבחינה הנקבית השולטת בעולם התחתון, והיא בעלת פוטנציאל גדול של הרס. על כך זעק רשב"י הזוהרי ביום מיתתו (אותו יום שבו כזכור קרא באמת), ואמר (זוהר ח"ג, רצב ע"א, אידרא זוטא, בתרגום לעברית):

מעיד אני עלי שכל ימי הייתי מצטער על העולם שלא יזדמן בדיני צדק, ולא ישרוף את העולם בשלהבותיו, כמו שכתוב (משלי ל, כ) 'אכלה ומחתה פיה ואמרה לא פעלתי און'.

סכנה כזאת התעוררה דווקא ביום מיתתו של רשב"י, כי בחייו יכול היה הצדיק להמתיק את דיני צדק, ולהשאיל לה את פניו. כפי שעשה גם מנחם בחייו, שהיה לא צודק אלא צדיק, החי באמונתו ובאמתו.

זכורני למשל, לאחר שחזר מנחם עם פגישתו עם נשיא תורכיה ארדואן, ואני באתי לבקרו. פגישתו זו לא התקבלה על דעתי, ובנסייעתי בדרך לתקוע התווכחתי אתו במחשבתי וחשבתי איך להסביר לו שדרכו אינו צודקת. אבל כשנפגשנו אמר לי מנחם: 'אתה יודע, לפני שנכנסתי אצל ארדואן הרגשתי מגע יד על ראשי'. בשומעי כך, נסתתמו טענותי, ולא יכולתי להתווכח עוד.

ולא שחשבתי שהוא צודק, וגם היום אינני חושב כך. האהבה איננה מצריכה השוואת דעות, ההפך הוא הנכון, כפי פירושם הידוע של חז"ל על 'מלחמות ה' את והב בסופה' (קידושין ל ע"ב). ועוד מצינו בתלמוד (בבא מציעא פד ע"א) שאחרי מיתת ריש לקיש, היה חברו ר' יוחנן צווח ומבקש את חברו משום שהיה רגיל להקשות עשרים וארבע קושיות על כל דבר שאמר. ולא פסק ר' יוחנן משוועתו, עד שיצא מדעתו, וביקשו עליו רחמים החכמים, ויצאה נשמתו.

צודק או לא צודק, היום יודע אני עד כמה היה צדיק. בחייו, דווקא בגלל קרבת האהבה כלפי חבר חי, לא יכולתי לחשוב עליו במונחים כאלה, אך, כמו שאמרו חז"ל (חולין ז ע"ב): "גדולים צדיקים במיתתן יותר מבחייהן", ומצאתי באיגרת הקודש של ר' אלעזר בנו של הצדיק ר' אלימלך מליז'נסק (שכולה מתורת אביו), שפירש זאת באמרו: 'כי בחייהם היו מתקוטטים עמהם ואחר מיתתו כולם מודים ומשבחים אותו שהיו לו מדריגות'.

והאמת, לא פעם צדק ממני מנחם. כך למשל בעת פינוי ימית, שאני הייתי שרוי באופוריה מחזון השלום עם מצרים, ולא יכולתי להבין איך אפשר להעמיד כנגדו את גורל היישובים של חבל ימית. אבל דעתו ההפוכה של מנחם נבעה ישירות מן האמת שלו. וכאן מקום להעיר על פירוש נוסף ל'אמת מארץ תצמח': אצל מנחם האמת לאמתה ולאמתו צמחה מן האדמה, ושם שורשיה העמוקים. כך אפשר היה ללמוד גם מאחד מהראיונות האחרונים שנתן בטלוויזיה. אחרי ששטח שם את משנתו הפוליטית, שאל אותו המראיין, מה יעשה אם יבוא הצבא לפנות את תקוע, ועל כך ענה בקול חנוק, בלי כל פוליטיקה: אני אמות.

שני הספרים האחרונים של מנחם שהתפרסמו השנה מתאימים, כך דומני, לצדק ולאמת. 'צדק' הוא הספר הראשון, 'שחקי ארץ', שנאספו בו רשימות בענייני השעה שהתפרסמו בבמות שונות, ואילו ספר השירים 'דין וחשבון על השיגעון', מביע את אמתו של מנחם. אפשר להשוות זאת אולי ליצירתו של הפילוסוף היווני הקדום פרמנידס, ששירו התחלק לשני חלקים: דרך האמת שבה הביע את דעתו על המציאות האמיתית האחת, ודרך הסברה שהוקדשה לקליפת המציאות הנגלית, שאינה אמיתית (את תרגום הפרגמנטים שנשארו מספר זה אפשר למצוא בספרי מנמוסיני).

השם 'שחקי ארץ' מתאים אכן לספר הצדק. ארץ בקבלה היא 'צדק', והיא אכן שוחקת לנוכח משנתו של אדם המתיימר להבין את המציאות ולהודיע לכל שיש לעשות כך או אחרת. הקורא במאמריו של מנחם בסוגיות אלה אינו יכול שלא להבחין גם בשחוק אירוני מצד המחבר, שידוע שהאמת שלו אינה יכולה להשתקף בשלמות, או באמת, ברשימות אלה, אף שהוא מנסה כמיטב היכולת האנושית.

ברשימות עצמן רומז מנחם למגבלותיהן המעידות על מה שמעבר להן. אולי יובן הדבר בדוגמה זאת, פסקה מעמוד 38 בספר זה:

לא מזמן, לאחר אחד משיעורי, ניגשה אלי אשה צעירה נסערת כולה, ובהתרגשות עצומה שאלה אותי: "ואיך הרב חושב לפתור את בעיית יהודה ושומרון?" אני מעז להציג את המחשבה שעלתה אז בראשי. רציתי לומר לה – אולי במקום להיות נסערת משאלת יהודה ושומרון, מוטב שתחשבי איך לאהוב את בעלך, איך לגדל את ילדייך.

יש שימצאו כאן התחמקות פטרוניסטית מתשובה, או התחכמות, וכך הוא אומנם אם נישאר רק במימד הצדק, שהוא המישור הרשמי של ספר זה. אבל לדעתי יש כאן יותר מכך, כאן רומז מנחם ומפנה אותנו למישור העליון, מישור האמת לאמתו של מנחם, ששם מקום האהבה. ממישור זה מאציל מנחם כמיטב יכולתו וגוזר גם את דעותיו בענייני המציאות הפוליטית, שלא תמיד נקלטים היטב בשדה תחתונה ובוגדנית זו (בלשון חז"ל שדה היא נקבה, ושימוש כזה מתאים לצרכי כאן).

הספר החדש של מנחם עניינו כבר לא בצדק אלא באמת (זה, דומני, מה שהדסה בהקדמת הספר מכנה בשם 'סוד'). בהיותו ספר שירים ולא מאמרים ספר זה גם מתאים לכך יותר, כי אמת לאמתה (או לאמתו) ניתנת להבעה לא בפרוזה אלא דווקא בשירה. זה ספר אמת גם מצד הנושאים המושרים בו, אהבה ומוות, ולא בכדי השם הזמני הראשון שניתן לקובץ זה היא 'עזה כמוות'. שירים רבים כאן עוסקים באהבה. אהבה לאשה, לארץ או לאל בשמים, וכן במוות הכרוך בהם. כבר השיר הראשון בקובץ (בעמ' 15), שעניינו האהבה

העדינה לבתו הקטנה, הנקראת על שם אמו (הכוונה בוודאי לבת ליהרז הקרויה על שם לאה רייזל), מסתיים ומתמצה בזיכרון מותה בעתיד הרחוק שלאחר מאה ועשרים שנה.

כאמור לעיל, בדרך האמת יוצר אדם בדומה לאל, מתוך אמיתת מהותו, ועם זאת בדברו אמת פורש האדם דווקא את הפער האין סופי בינו לבין האלהי. כי אמיתת מהותו של האדם בעולם הזה, עלמא דשקרא, שקר היא ולא אמת, אשר באמת נמצאת רק במוות, ורק בו תיתכן מיצוי האהבה. כך בוודאי בנוגע לאהבת הארץ, כפי שאפשר להדגים בשיר 'אדם', הוא השיר השני בספר השירים הראשון של מנחם, 'אדם מן הארץ, שירי אהבה לארץ הגולן':

ובמה אכסה / על צאתי מירכִיךָ / הפַּרְדֵּה / הבגידה / הַגְרוּשׁ /
 זְקִיפַת הַקּוּמָה / נְשִׂיאת הַרָאשׁ / מַעֲלִיךְ / וּפִי הַמַּמְלֵל גְּדוּלוֹת /
 ובמה? / הלא בנפלי אפִים / על פניך / הלא בהקריבי פי /
 לשיריךָ / הלא בשובי אליך / אדְמָה.

אף אהבת האל סופה מוות, כפי שנלמד מסיומו של אחד השירים בספר החדש שראשיתו 'לשים קץ לכול' (עמ' 66), שבו מבקש המשורר 'להתגרש מן החיים / כי אינני אלהים'. ההבדל בין האל לאדם אינו מפני גדלות האל וקטנות האדם. איפכא מסתברא. לפי השיר הנקרא 'התקוה' (עמ' 60) דווקא האדם אין בו מקום פנוי ממנו עצמו, ולכן אין בו גם תקוה לאהבה, כי זו תלויה בחיסרון (בצורה זו, אגב, מוגדר הארוס, היא האהבה, בכתבי אפלטון. ראיית האל באופן הפוך, כמי שמפנה מקום לאחר, מקורה בוודאי במיתוס הצמצום הלוריאני).

ראייתו העצמית של מנחם, זו שאינה מרפה מקוטב האמת, היא
 חדה, אכזרית וברורה, אולי אף ברורה מדי. כך למשל בשיר 'זו
 לעומת זו' (עמ' 61), ההסתכלות בעצמו שוללת מן המשורר אפילו את
 אפשרות האהבה, כי הוא לבדו מבין את עצמו, שכולו ריק, שקרים
 ואפסויות, מה שאשתו אינה יכולה להכיל, ולכן היא עדיין אוהבת.

השבר הגדול העולה מן השירים הפתיע גם אותי, אף שחשבתי
 שאני מכיר מקרוב את מנחם. מסתבר אפוא שלפי אמיתתו הצדיק
 השלם הוא דווקא אדם שבור. ובעצם כבר יכולנו לדעת זאת, כי על
 אמת פרדוקסאלית זו כבר עמדו חז"ל ואמרו (פסיקתא דרב כהנא, כד,
 ה): 'הקדוש ברוך הוא כל שימושו כלים שבורים, "קרוב ה' לנשברי
 לב" (תה' לד, יט)'. ואמר הרבי מקוצק, עוד צדיק ששמו מנחם, 'אין
 שלם מלב שבור'.

ההידמות לאל, כלומר המוחלט, האמת, איננה אפשרית לאדם
 בשעות היום. בחייו המעשיים, היום יומיים, ניסיון להגשים זאת הוא
 שיגעון. אפשרות כזאת ניתנת רק בלילה, בחלום, באהבה. זאת
 מבטא מנחם בשיר שנתן לקובץ כולו את שמו: 'דין וחשבון על
 השיגעון' (74). השיר מסתיים במילים אלה:

רק בתוך / השגעון של הלילה צפון / השלם / שאינו ניתן לחלוקה
 / כולו שלך. // זה הפיתוי הקדמון / להיות כאלקים.

בחינת אמת שיגעון היא אפוא. ואין דרך לבטאה בעולם הזה אלא
 בכיסוי של מלבושים. בתחילה לא הבנתי זאת, והתרעמתי על מנחם
 כשהחל להופיע בתקשורת, ואמרתי לו, שכשאמרו חז"ל (אבות ב, ג)
 'הו זהירין ברשות', כיוונו לרשות השידור. אך עם הזמן למדתי
 שהצדק עמו, וכשהתלוננו אנשים בפני שחברי מנחם משחק משחקים

ותפקידים, השבתי שכך צריך להיות והוא עושה זאת במודע, כמו שלמדנו בשנים האחרונות מדיבוריו על תיאטרון.

בהופעותיו הפומביות והתקשורתיות הקפיד מנחם לעטות על עצמו מסכות שונות, ובלעדיהן לא היתה אפשרית גם פעילותו למען השלום, תיאטרון האבסורד המקודש. אמת זקוקה להתחבא מאחורי מסכותיה של צדק ומשחקה של ארץ, אך אולי ברגעים של החלפת המסכות ינצנץ פה ושם גם משהו מדמותה העצמית, מאור האמת.